Arabic Literature Criticism (2026, 17, 2/33: 116-133)

ISSN: 2588-7491

Analysis of the Theme of Love in Naguib Mahfouz's *The Age of Love* Based on Tomashevsky's Theory of Thematics

Original Article

Received: 2026/01/22
Accepted: 2026/06/17

Ali Khaleghi[1]*, Jamal Talebi Ghareh Gheshlaghi[1]

1. Department of Arabic Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran.

Extended Abstract

Background and Purposes: Love, as one of the most significant human emotions and a central theme of lyrical literature, has found fertile ground for development in contemporary Arabic literature, particularly in the modern novel. Naguib Mahfouz, the Egyptian pioneer of the contemporary Arabic novel, explores love in his story *The Age of Love* (*ʿAṣr al-Ḥubb*). From the perspective of literary critics, especially Boris Tomashevsky, this subject possesses a hierarchical structure of themes: at the lowest level are atomic motifs which, through their interaction, form the macro-theme of a literary work. Motivation—the justifier of each motif's function in relation to other motifs—is essential for analyzing the macro-theme. The present article, using a descriptive-analytical method based on Tomashevsky's theory of thematics, examines the descriptions in *The Age of Love* in order to discover the relationship between description and narration, since themes function as a general idea and a unifying principle. The findings indicate that in all narrative theories, "description" is a static aspect of the text and causes negative acceleration in the narrative. Furthermore, the choice of characters (ʿIzzat/ Hamdūn ʿAjramah/ Badriyyah al-Manāwishī) possesses both a realistic motivation and a motivation dependent on the story's composition. The interaction of the novel's motifs has led to the formation of intermediate micro-themes (separation/ betrayal/ bond of love/ friendship/ beginning of new love) and the constitution of the macro-theme (love) in the novel."

Methodology: This research, using a descriptive-analytical method, investigates the components of Tomashevsky's theory of thematics in *The Age of Love*. Data collection was library-based, referring to related books and analyzing the novel. An effort was made to extract the relevant components by reading the novel through the lens of Tomashevsky's theory and to provide matching evidence from the text for each component.

Results and Discussion: Tomashevsky holds that the theme of a story constitutes the dominant thought and hegemony over the literary work. In his theory, there are four types of motifs: dynamic, static, free, and bound. Every motif that enters the audience's field of vision pursues a specific goal, called motivation. According to their position in the novel, motifs are divided into dynamic and static; based on whether or not they have a causal relationship with the text, they are further classified into bound dynamic, bound static, and free static motifs.

Arabic literature has long been a gathering place for lovers and writers who made love and passion the subject of their works. This approach in the contemporary era became the arena for novelists, crowned by Naguib Mahfouz. *The Age of Love* is among his stories with a romantic approach and a love theme. Its main characters—ʿIzzat, Hamdūn ʿAjramah, and Badriyyah al-Manāwishī—possess realistic motivations, yet are simultaneously influenced by the narrative structure of the story. In this novel, the choice of characters, while having a realistic motivation, also possesses a motivation dependent on the story's composition, such that the interaction of motifs has led to the formation of micro-themes and the constitution of the macro-theme (love). Based on Tomashevsky's theory, static motifs, dynamic motifs, specific indices, and informants have been examined. Dynamic motifs seek to change the situation and are the active engine of the fabula's movement, emphasizing the causal relationships of events, with the macro-theme of love as their central axis. The text serves as a bridge linking formative structures with the main theme: the totality of behavior, dialogue, setting, and character acts as building blocks arranged by the author's worldview, ultimately portraying a beautiful image of the overarching theme of love. This arrangement, besides its appeal, transforms the audience from a passive reader into an active participant. This work inherently carries thematic criticism and deserves examination from a literary-structural perspective.

Conclusion: Examining the novel based on Tomashevsky's theory revealed that social, emotional, and intellectual structures played an important role as the linguistic and intellectual context of the work and influence its thematic concerns and main structure. Mahfouz describes love as a liberating and pure force. The novel skillfully deals with the interaction between different themes and depicts diverse micro-themes—separation, betrayal, the bond of love, friendship, and the beginning of new love—which ultimately lead to the formation of a broader macro-theme, namely love. The work demonstrates how human emotions and relationships between characters are integrated within a deep and impactful narrative, adding to its semantic depth. Thus, *The Age of Love* represents a comprehensive analysis of love and its various aspects in human life. Tomashevsky enables us, through more precise analysis of texts, to uncover their deeper semantic layers and better understand how they are formed and influence readers, examining the structure and content of literature systematically and scientifically. From a narrative perspective, the narrator is not completely impartial and sometimes shows biased inclinations, influenced by the linguistic and discursive elements governing the narrator's point of view; therefore, the narrator shares a deep emotional connection with the main character, demonstrating that their narrative cannot be entirely objective.

Keywords: Contemporary Arabic Novel, Love, Naguib Mahfouz, Tomashevsky.

How to cite this article:
Khaleghi, A., & Talebi Ghareh Gheshlaghi, J. (2026). Analysis of the Theme of Love in Naguib Mahfouz's The Age of Love Based on Tomashevsky's Theory of Thematics. *Arabic Literature Criticism*, *17*(2), 116-133.

***Corresponding Author Email Address:** a.khaleghi@cfu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243244.1444

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

دراسات في نقد الأدب العربي (١٤٤٨، ١٧، ٣٣/٢، ١١٦-١٣٣)

الترقيم الدولي الموحد الإلكتروني: ٧٤٩١-٢٥٨٨

تحليل موضــوعية الحبّ في رواية "عصــر الحبّ" لنجيب محفوظ وفقًا لنظرية الموضوعيّة لبوريس توماشفسكي

المقالة الأصيلة

تاريخ الاستلام: ١٤٤٧/٠٨/٠٢

تاريخ القبول: ١٤٤٨/٠١/٠٢

علي خالقي[1*]، جمال طالبي قره قشلاقي[1]

١. قسم تعليم اللغة العربية وآدابها بجامعة فرهنكيان، طهران، ايران.

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: يُعدّ الحبّ أحد أهمّ المشاعر الإنسانية التي تشكل الموضوع الأساسي للأدب الغنائي، وقد وجد في الأدب العربي المعاصر، خاصّة في القصّة المعاصرة، ميداناً مناسباً لنموه. تناول نجيب محفوظ، الرائد المصري للرواية العربية المعاصرة، موضوع الحب في قصته "عصر الحبّ". وهو موضوع يتمتع، من وجهة نظر منظري النقد الأدبي وخاصة بوريس توماشفسكي، بصياغة هرمية من المواضيع. في أدنى مستوى من هذا الهرم، توجد الموضوعات الذرية التي تشكل، من خلال تفاعلها مع بعضها البعض، الموضوع الكبير للأدب. ومن وجهة نظره، يبدو الدافع، باعتباره المبرر لوظيفة كل موضوع في علاقته بالموضوعات الأخرى، ضرورياً لتحليل الموضوع الكبير. في هذه المقالة، وللكشف عن العلاقة بين الوصف والسرد، تم فحص أوصاف رواية "عصر الحبّ" لنجيب محفوظ بالطريقة الوصفية التحليلية بناءً على نظرية المواضيعية لبوريس توماشفسكي؛ لأنَّ المواضيعية تعمل كفكرة عامة وكقانون موحّد. تشير نتائج البحث إلى أن الوصف في جميع نظريات السرد هو جانب ثابت للنص ويتسبب في تسارع سلبي في السرد؛ كما أن اختيار الشخصيات (عزّت / حمدون عجرمة / بدرية المناشي) يحمل دافعاً واقعياً بالإضافة إلى دافع مرتبط بتكوين القصة. كما أن تفاعل موضوعات الرواية الحالية أدى إلى تكوين مواضيع صغرى متوسطة (فراق / خيانة/ رباط الحب/ صداقة/ بداية حب جديد) وتشكيل الموضوع الكبير (الحب) في رواية "عصر الحبّ".

المنهجيّة: تناول هذا البحث، باستخدام المنهج الوصفي والتحليلي، مكونات نظرية المواضيعية لتوماشفسكي في رواية "عصر الحبّ". وكان جمع البيانات مكتبياً، بالرجوع إلى الكتب ذات الصلة وتحليل الرواية المذكورة. وقد بُذلت جهود لاستخراج المكونات ذات الصلة من خلال تحليل الرواية وقراءتها بناءً على نظرية توما شفسكي، وتقديم أدلة من نص الرواية ومطابقتها لكل مكوّن.

المناقشة والتحليل: يعتقد توما شفسكي أن موضوع القصة يشكل التفكير والهيمنة المسيطرة على العمل الأدبي. في نظرية توما شفسكي، هناك أربعة أنواع من المو ضوعات: المو ضوع الديناميكي والمو ضوع الثابت والمو ضوع الحر والمو ضوع المقيد؛ كل مو ضوع يقع في المجال البصري للجمهور يهدف إلى تحقيق هدف معين يُسمى الدافع. في نظرية توما شفسكي، تنقسم المو ضوعات إلى فئتين حسب موقعها في الرواية: المو ضوعات الديناميكية والمو ضوعات الثابتة. وتصنف كل من هذه المو ضوعات، بناءً على وجود أو عدم وجود علاقة سببية مع النص، إلى موضوع مقيد ديناميكي وموضوع مقيد ثابت وموضوع حر ثابت.

لطالما كان الأدب العربي منذ القدم محبباً للعشاق والأدباء الذين جعلوا الحب والهيام مادة أعمالهم. أصبح هذا المنهج الأدبي في العصر المعاصر ساحة للروائيين، يتوجهم الكاتب المصري البارز والحائز على جائزة نوبل للأدب نجيب محفوظ. رواية "عصر الحبّ" هي من بين قصص نجيب محفوظ ذات النهج الرومانسي والموضوع العاطفي. تمتلك الشخصيات الرئيسية في الرواية، بما في ذلك عزت وحمدون عجرمة وبدرية المناويشي، دوافع واقعية، لكنها تخضع في الوقت نفسه لتأثير البنية السردية للقصة. يتناول هذا الرواية بمهارة التفاعل بين موضوعات متنوعة، ويصور حبكات فرعية مختلفة مثل الفراق، والخيانة، وعلاقات الحب، والصداقة، وبداية حب جديد. تؤدي هذه العناصر في النهاية إلى تشكيل حبكة رئيسية أوسع، وهي الحب في القصة. في هذه الرواية، يحمل اختيار الشخصيات، بالإضافة إلى دافع واقعي، دافعاً مرتبطاً بتكوين القصة، بحيث أدى تفاعل موضوعات الرواية الحالية إلى تكوين مواضيع صغرى وتشكيل الموضوع الكبير (الحب) في "عصر الحبّ". بناءً على نظرية توماشفسكي، تفحص الموضوعات الثابتة والموضوعات الديناميكية والمؤشرات الخاصة والمخبرين في رواية "عصر الحبّ" لنجيب محفوظ. في هذه الرواية، تسعى الموضوعات الديناميكية لتغيير الموقف وهي المحرك الفعال لحركة الفابولا. تؤكد هذه الموضوعات على تعزيز العلاقات السببية للأحداث، حيث يكون الموضوع الكبير للحب محورها الرئيسي في الرواية الحالية. لقد أدى نصّ هذه الرواية دورًا كجسر يربط بين البنى التكوينية والموضوع الرئيسي، بمعنى أن مجموعة السلوك والحوار والمكان والشخصية والنصّ يوضح أن قوة الرواية تكمن في كونها نسيجاً متكاملاً، حيث تخدم كل عنصر سردي، اوالموضوع الرئيسي، تعمل كلبنات رتبتها ورتبتها رؤية الكاتب العالمية، لتجسد في النهاية صورة جميلة لموضوع الحب الشامل للقراء. هذا النوع من الترتيب، بالإضافة إلى جاذبيته، يحول القارئ من قارئ منعزل إلى متلقٍ نشط. يحمل هذا العمل في طياته نقداً موضوعياً ويستحق أن يُناقش ويُفحص من منظور أدبي-مفهومي.

الإنجازات: أظهر فحص الرواية بناءً على نظرية توماشفسكي أن الهياكل الاجتماعية والعاطفية والفكرية لعبت دوراً مهماً كسياق لغوي وفكري لهذا العمل وتؤثر على اهتماماته الموضوعية وهيكله الرئيسي. علاقة على ذلك، يصف محفوظ الحب كقوة تحريرية ونقية. تتناول هذه الرواية بمهارة التفاعل بين الموضوعات المختلفة وتصور مواضيع صغرى متنوعة مثل الفراق والخيانة ورباط الحب والصداقة وبداية الحب الجديد. تؤدي هذه العناصر في النهاية إلى تشكيل موضوع أكبر وأوسع، وهو الحب، في القصة. يوضح هذا العمل كيفية دمج المشاعر الإنسانية والعلاقات بين الشخصيات، والتي تتشكل في سياق سرد عميق ومؤثر، مما يزيد من عمقها الدلالي. وبالتالي، تمثل "عصر الحبّ" تحليلاً شاملاً للحب وجوانبه المختلفة في حياة البشر. يمكننا من خلال توماشفسكي، من خلال التحليل الأكثر دقة للنصوص، الكشف عن طبقاتها الدلالية الأعمق وفهم أفضل لكيفية تشكيلها وتأثيرها على القراء. تساعدنا هذه الرؤية على فحص بنية ومحتوى الأدب بطريقة منهجية وعلمية وفهم دور كل عنصر في تشكيل المفهوم العام للعمل. من منظور سردي، الراوي ليس محايداً تماماً ويظهر في بعض الأحيان ميولاً أو نزعات متحيزة، متأثراً بالعناصر اللغوية والخطابية التي تحكم وجهة نظر الراوي؛ لذلك، يشارك الراوي ارتباطاً عاطفياً عميقاً مع الشخصية الرئيسية للقصة ويظهر أن سردهم لا يمكن أن يكون موضوعياً بالكامل.

الكلمات المفتاحيّة: الرواية العربية الحديثة، الحبّ، نجيب محفوظ، توماشفسكي.

الاستناد إلى هذا المقال:

خالقي، علي و طالبي قره قشلاقي، جمال (١٤٤٨). تحليل موضوعية الحبّ في رواية "عصر الحبّ" لنجيب محفوظ وفقًا لنظرية الموضوعيّة لبوريس توماشفسكي. پژوهشنامه نقد ادب عربی، ١٧(٢)، ١١٦-١٣٣.

***Corresponding Author Email Address:** a.khaleghi@cfu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243244.1444

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

پژوهشنامهٔ نقد ادب عربی (۱۴۰۵، ۱۷، ۳۳/۲: ۱۱۶-۱۳۳)

شاپا: ۷۴۹۱-۲۵۸۸

تحلیل کلان درون‌مایهٔ عشق در رمان *عصر الحبّ* اثر نجیب محفوظ بر اساس نظریهٔ درون‌مایگان موریس توماشفسکی

مقالهٔ پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۷

علی خالقی[۱*]، جمال طالبی قره قشلاقی[۱]

۱. گروه آموزش زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

چکیدهٔ مبسوط

بیان مسئله و هدف: عشق یکی از مهم‌ترین احساسات انسانی که درون‌مایهٔ اصلی ادبیات غنایی را تشکیل می‌دهد، در ادبیات معاصر عربی به‌ویژه داستان معاصر بستر مناسبی برای رشد به خود دیده است. نجیب محفوظ، طلایه‌دار مصری رمان معاصر عربی، در داستان عصر الحبّ به درون‌مایهٔ عشق پرداخته است؛ موضوعی که از دیدگاه نظریه‌پردازان نقد ادبی، به‌ویژه بوریس توماشفسکی، دارای ساختار سلسله‌مراتبی از درون‌مایه‌ها است. در پایین‌ترین سطح این سلسله‌مراتب، بن‌مایه‌های اتمی قرار دارند که در تعامل با یکدیگر، کلان‌درون‌مایهٔ هر اثر ادبی را شکل می‌دهند. از دیدگاه توماشفسکی، انگیزش توجیه‌کنندهٔ کارکرد هر بن‌مایه است که در ارتباط با سایر بن‌مایه‌ها برای تحلیل کلان‌درون‌مایه ضروری به نظر می‌رسد. در این جستار، برای کشف ارتباط وصف با روایتگری، اوصاف رمان عصر الحبّ اثر نجیب محفوظ با روش توصیفی-تحلیلی بر اساس نظریهٔ درون‌مایگان بوریس توماشفسکی بررسی شده است؛ چراکه درون‌مایگان به‌عنوان فکر کلی همچون اصلی وحدت‌بخش عمل می‌کنند. نتایج پژوهش بیانگر آن است که در همهٔ نظریه‌های روایی، «وصف» جنبهٔ ایستای متن است و موجب شتاب منفی در روایت می‌شود؛ همچنین، انتخاب شخصیت‌ها (عزّت/ حمدون عجرمه/ بدریه المناویشی)، ضمن داشتن انگیزشی واقع‌گرایانه، دارای انگیزشی وابسته به ترکیب‌بندی داستان است. همچنان‌که برهم‌کنش بن‌مایه‌های رمان یادشده به شکل‌گیری خرده‌درون‌مایگان میانی (فراق/ خیانت/ پیوند عشق/ رفاقت/ شروع عشق جدید) و تشکیل کلان‌درون‌مایهٔ عشق در رمان عصر الحبّ انجامیده است.

روش‌شناسی: پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی مؤلفه‌های نظریهٔ درون‌مایگان توماشفسکی در رمان عصر الحبّ پرداخته است. جمع‌آوری داده‌ها به‌صورت کتابخانه‌ای و با مراجعه به کتب مرتبط و تحلیل رمان مذکور بوده و تلاش شده است، با تحلیل رمان و خوانش آن بر اساس نظریهٔ توماشفسکی، مؤلفه‌ها استخراج شود و بر اساس هر مؤلفه شواهدی از متن رمان آورده و تطبیق داده شود.

بحث و تحلیل: توماشفسکی بر این عقیده است که مضمون داستانْ تفکر و هژمونی غالب بر اثر ادبی است. در نظریهٔ توماشفسکی، چهار نوع بن‌مایه وجود دارد: بن‌مایهٔ پویا، بن‌مایهٔ ایستا، بن‌مایهٔ آزاد و بن‌مایهٔ مقیّد. هر بن‌مایه که در حوزهٔ دیداری مخاطب قرار می‌گیرد هدف خاصی را دنبال می‌کند که به آن انگیزش گفته می‌شود، در نظریهٔ توماشفسکی، بن‌مایه‌ها با توجه به موقعیتی که در رمان دارند به دو دسته تقسیم می‌شوند: بن‌مایهٔ پویا و ایستا. هریک از این بن‌مایه‌ها، بسته به وجود یا نبود رابطهٔ علّی و معلولی در متن، به بن‌مایهٔ مقیّد پویا و بن‌مایهٔ مقیّد ایستا و بن‌مایهٔ آزاد ایستا تقسیم‌بندی می‌شود.

ادبیات عربی از دیرباز بستری برای ادبا بوده است، که عشق و دلدادگی را دست‌مایهٔ آثار خود قرار داده‌اند. این مقوله در داستان معاصر عرب نمود چشمگیری دارد و نام نجیب محفوظ، داستان‌نویس نامدار مصری و برندهٔ جایزهٔ نوبل ادبیات، بر تارک آن می‌درخشد. رمان عصر الحبّ از جمله داستان‌های نجیب محفوظ با رویکرد رمانتیک و درون‌مایهٔ عاشقانه است. عزّت، حمدون عجرمه و بدریه المناویشی شخصیت‌های اصلی آن هستند، که انگیزه‌های واقع‌گرایانه دارند اما تحت تأثیر ساختار روایی داستان قرار می‌گیرند. این عناصر درنهایت درون‌مایه‌ای کلان‌تر یعنی عشق را در داستان شکل می‌دهند. در این رمان، انتخاب شخصیت‌ها، ضمن داشتن انگیزه‌ای واقع‌گرایانه، انگیزه‌ای وابسته به ترکیب‌بندی داستان دارد، به‌گونه‌ای که برهم‌کنش بن‌مایه‌های رمان سبب شکل‌گیری خرده‌درون‌مایگان و تشکیل کلان‌درون‌مایهٔ عشق در رمان شده است. بن‌مایه‌های ایستا، بن‌مایه‌های پویا، نمایه‌های خاص و آگاهانندگان در رمان عصر الحبّ اثر نجیب محفوظ بر اساس نظریهٔ توماشفسکی بررسی شده است. در این رمان، بن‌مایه‌های پویا به دنبال تغییر موقعیت‌اند و موتور فعال حرکت فابیولا هستند. این بن‌مایه‌ها بر تحکیم روابط علّی رویدادها تأکید دارند، که در این رمان کلان‌درون‌مایهٔ عشق محور اصلی آن است. متن این رمان همچون پلی برای پیوند میان ساختارهای تکوینی با درون‌مایهٔ اصلی ایفای نقش کرده است، با این تفسیر که مجموع رفتار، گفتار، مکان و شخصیت، همچون خشت‌هایی که توسط جهان‌بینی نویسنده روی هم چینش و ترتیب یافته‌اند، درنهایت مجموعهٔ زیبایی از کلان‌درون‌مایهٔ عشق را برای مخاطبان به تصویر کشیده است. این نوع چینش، علاوه‌بر جذابیت، مخاطب را از خواننده‌ای منزوی به مخاطبی فعال تغییر می‌دهد. این اثر در ضمن خود نقد کلان‌درونمایه را به یدک می‌کشد و شایسته است از منظر ادبی-مفهومی دربارهٔ آن بحث و بررسی شود.

دستاوردها: با بررسی رمان بر اساس نظریهٔ توماشفسکی مشخص شد که ساختارهای اجتماعی، عاطفی و فکری نقش مهمی به‌عنوان زمینهٔ زبانی و فکری این کار داشته و در نگرانی‌های موضوعی و ساختار اصلی آن تأثیر گذاشته است. علاوه‌بر این، محفوظ عشق را نیرویی آزادکننده و ناب توصیف می‌کند. این رمان به‌طور ماهرانه‌ای به تعامل بین مضامین مختلف می‌پردازد و خرده‌درون‌مایه‌های متنوعی چون فراق، خیانت، پیوند عشق، رفاقت و آغاز عشق جدید را به تصویر می‌کشد. سرانجام، این عناصر درون‌مایه‌ای کلان‌تر یعنی عشق را شکل می‌دهند. این اثر نشان‌دهندهٔ چگونگی تلفیق احساسات انسانی و روابط میان شخصیت‌ها است که در بستر روایتی عمیق و تأثیرگذار شکل می‌گیرد و بر عمق معنایی آن می‌افزاید. بر این اساس، رمان عصر الحبّ نمایانگر تحلیلی جامع از عشق و جنبه‌های مختلف آن در زندگی انسان‌ها است. نظریهٔ توماشفسکی به ما امکان داده است تا با تحلیل دقیق‌تر متون به لایه‌های عمیق‌تر معنایی آن‌ها پی ببریم و درک بهتری از چگونگی شکل‌گیری و تأثیرگذاری آن‌ها در خوانندگان داشته باشیم. این دیدگاه به ما کمک کرده است تا ساختار و محتوای رمان را نظام‌مند و علمی بررسی کنیم و نقش هر عنصر را در شکل‌گیری مفهوم کلی اثر درک کنیم. از نظر روایت، راوی کاملاً بی‌طرف نیست و گاهی گرایش یا گرایش‌های جهت‌دار را نشان می‌دهد که تحت تأثیر عناصر زبانی و گفتمانی حاکم بر دیدگاه راوی است؛ بنابراین، راوی ارتباط عاطفی عمیقی با شخصیت اصلی داستان به اشتراک می‌گذارد و نشان می‌دهد که روایت آن‌ها نمی‌تواند کاملاً عینی باشد.

واژگان کلیدی: رمان معاصر عربی، عشق، نجیب محفوظ، توماشفسکی.

استناد به این مقاله:

خالقی، علی و طالبی قره قشلاقی، جمال (۱۴۰۵). تحلیل کلان درون‌مایهٔ عشق در رمان عصر الحبّ اثر نجیب محفوظ بر اساس نظریهٔ درون‌مایگان موریس توماشفسکی. پژوهشنامه نقد ادب عربی، ۱۷(۲)، ۱۱۶-۱۳۳.

***Corresponding Author Email Address:** a.khaleghi@cfu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2026.243244.1444

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

۱. مقدمه

بوریس توماشفسکی[۱] از پیشگامان نقد فرمالیستی روسیه بود که تمرکز بیشتری بر متون داستانی داشت. از دیدگاه او، درون‌مایه (ایدهٔ کلی) نقش اصل وحدت‌بخش در ساختار داستان ایفا می‌کند. در تفکر توماشفسکی، «درون‌مایه برآمده از دو نیروی متفاوت است؛ یکی نیرویی که از محیط بی‌واسطهٔ نویسنده وارد می‌شود و دیگری نیروی واردشده از سنت ادبی. درون‌مایهٔ اصلی هر اثر ادبی از واحدهای درون‌مایه‌ای کوچک‌تر ساخته شده است؛ اگر این واحدها را آن قدر کوچک کنیم که دیگر قابل تجزیه نباشند، بن‌مایه به دست می‌آید» (اسکولز، ۱۴۰۱ش، ص ۲۲).

از دیدگاه توما شفسکی، اگر بن‌مایه قابلیت حذف از پی‌رنگ را داشته با شد بن‌مایهٔ آزاد است، و اگر امکان حذف نداشته باشد بن‌مایهٔ پیوسته است. از سوی دیگر، بن‌مایه‌ها بر اساس توصیف کنش عینی به دو دسته تقسیم می‌شوند: بن‌مایه‌هایی که موجب تغییر موقعیت می‌شوند بن‌مایه‌های پویا، و بن‌مایه‌هایی که باعث تغییر موقعیت نمی شوند بن‌مایه‌های ایستا به شمار می‌آیند. معمولاً بن‌مایهٔ آزاد ایستا است، اما همهٔ بن‌مایه‌های ایستا آزاد نیستند (تودوروف، ۱۳۸۸ش، ص ۳۰۳). به عبارت بهتر، «بن‌مایهٔ ایستا از متن قابل حذف است و با دیگر بن‌مایه‌های ایستا رابطهٔ زمانی و علّی ندارد، اما بن‌مایه‌های پویا با یکدیگر رابطهٔ زمانی و علّی دارند بنابراین از متن قابل حذف نیست» (اخوت، ۱۳۷۱ ش، ص ۵۱).

رمان عصر الحبّ نجیب محفوظ، با رنگ و بوی عاشقانه و رمانتیک، از رمان‌های ممتاز او به شمار می‌آید. به عبارت دیگر، عشق درون‌مایهٔ اصلی این رمان را شکل می‌دهد. برای فهم بهتر روابط حاکم بر شخصیت‌های این داستان، کاربست رویکرد درون‌مایگان توماشفسکی به ما امکان می‌دهد، با تحلیل دقیق‌تر داستان، به لایه‌های عمیق‌تر معنایی آن پی ببریم و درک بهتری از چگونگی شکل‌گیری و تأثیرگذاری آن در خواننده داشته باشیم.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

پرسش‌های مطرح در این پژوهش به شرح زیر است:

- بن‌مایه‌های آزاد و مقیّد در رمان عصر الحبّ چگونه تجلی یافته‌اند؟
- چگونه بن‌مایهٔ عشق از برهم‌کنش بن‌مایگان دیگر پدیدار می‌شود؟

۱-۲. پیشینهٔ پژوهش

آثار داستانی نجیب محفوظ دست‌مایهٔ پژوهش‌ها و مطالعات بی‌شماری بوده است، و کمتر اثری از این داستان‌نویس معروف مصری را می‌توان یافت که مورد کنکاش قرار نگرفته باشد؛ اما رمان عصر الحبّ کمتر مورد توجه پژوهشگران

قرار گرفته است. تنها جستاری که دربارهٔ این رمان به دست آمده مقالهٔ الفرجاني (۲۰۱۷م) با عنوان «عصر الحبّ لنجيب محفوظ دراسة في بنية السرد» است، که ساختار روایی رمان عصر الحبّ را در سه سطح لهجهٔ بیانی، سبک زبانی و روایت داستانی بررسی و تحلیل کرده است.

مقولهٔ عشق دست‌مایهٔ برخی مطالعات دیگر بوده است که به چند مورد اشاره می‌شود:

فرحان بالووا و الأنصاري (۲۰۲۲م) در پژوهشی به بررسی تضاد در رمان حكاية الحبّ غازي القصيبي پرداخته‌اند. نتایج پژوهش آنان نشان می‌دهد که تضاد در پنج شکل در این رمان جلوه‌گری کرده است.

فتحی نجف‌آبادی و همکاران (۱۳۹۹ش) نیز در پژوهشی به تحلیل عناصر روایی در وصف‌های ادبی منظومهٔ یوسف و زلیخای جامی بر اساس نظریهٔ بوریس توماشفسکی پرداخته و به این نتیجه دست یافته‌اند که جامی در این منظومه به استفاد از وصف توجه ویژه‌ای داشته است، که این اوصاف جنبهٔ ایستای متن است و بن‌مایهٔ آزاد و ایستا به شمار می‌آید.

زنجانبر (۱۴۰۳ش) در مقاله‌ای به «تحلیل فرمالیستی درون‌مایه عشق در داستان کودکانه یخی که عاشق خورشید شد» پرداخته است. نویسنده در پایان به این نتیجه دست یافته است که کلان‌درون‌مایهٔ غنایی محصول برهم‌کنش خرده‌درون‌مایگان غنایی در هر دو لایهٔ فابیولا[۲] و سیوژه[۳] است.

با توجه به پژوهش‌های یادشده، نبود پژوهشی که جداگانه به نظریهٔ درون‌مایگان توماشفسکی در آثار نجیب محفوظ به‌ویژه رمان عصر الحبّ بپردازد، نگارندگان این جستار را بر آن داشت تا رمان مذکور را بر اساس نظریهٔ توماشفسکی مورد مداقه و بررسی قرار دهند.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

۱-۳-۱. نظریهٔ درونمایگان توماشفسکی

در ادبیات داستانی، روایتگری و توصیف دو سازهٔ مهم در متن‌های روایی به شمار می‌آیند که بر اساس ویژگی‌های خاصِ هریک تحلیل و بررسی می‌شوند. این نوع تحلیل توصیفی از نظریه‌های فرمالیسم و ساختارگرایی نشئت می‌گیرد و مورد توجه نظریه‌پردازانی چون بوریس توماشفسکی، رولان بارت[۴]، ژرار ژنت[۵]، سیمور چتمن[۶] و فیلیپ هامان[۷] قرار گرفته است. این اندیشمندان به این نتیجه رسیدند که توصیف، به‌عنوان یک عنصر ایستا و بدون زمان در متن، به فهم عمیق‌تری از ساختار و کارکرد متن کمک می‌کند. «بنابراین، توصیف به‌عنوان ابزاری برای ارائهٔ تصویر واضح‌تری از شخصیت‌ها، مکان‌ها و وقایع در متن عمل می‌کند و به خواننده امکان می‌دهد تا به سطحی از درک و ارتباط با اثر دست یابد که فراتر از روایتگری صرف است. در این زمینه، تحلیل‌های ساختارگرایانه به ما نشان می‌دهد که چگونه

توصیف می‌تواند به غنای متن و عمق آن بیفزاید و همچنین نقش کلیدی در شکل‌گیری تجربهٔ خوانش ایفا کند.» (اسکولز،۱۳۸۳ش، ص ۱۱۵؛ تودوروف، ۱۳۸۸ش، ص ۳۰۳) از نظر توماشفسکی، بن‌مایه‌ها بر دو گونه‌اند: آزاد و مقیّد. حذف بن‌مایه‌های مقیّد به انفصال رابطهٔ علّی رویدادها در لایهٔ فابیولا می‌انجامد. این در حالی است که حذف بن‌مایه‌های آزاد فقط به ساخت هنری در لایهٔ سیوژگی اثر آسیب می‌زند، اما روابط علّی تشکل زمانی سببی را در لایهٔ فابیولا مخدوش نمی‌سازد (Tomashevsky,1925, p. 66).

به عبارت دیگر، اگر ساختار هر داستان و روایت را به دو دستهٔ فرم و محتوا تقسیم کنیم، فابیولا همان محتوا (مادهٔ خام داستان) و سیوژه هم فرم (چگونگی ارائهٔ داستان) است. روابط متقابل شخصیت‌ها در یک زمان معلوم یک موقعیت را می‌سازد؛ مثلاً یک موقعیت می‌تواند نشانگر عاشق و معشوقی باشد که همدیگر را دوست دارند؛ اما یک عامل قدرت مانع وصال آن‌ها است. اگر با تکیه بر مفهوم «موقعیت» فابیولا بازتعریف شود، می‌توان فابیولا را بازنمود گذر از یک موقعیت به موقعیتی دیگر دانست (توماشفسکی، ۱۳۹۲ش، ص ۳۰۲). بن‌مایه‌هایی که موقعیت را تغییر می‌دهند بن‌مایه‌های پویا و آن‌هایی که موقعیت را تغییر نمی‌دهند بن‌مایه‌های ایستا نام دارند. بن‌مایه‌های پویا موتور حرکت فابیولا هستند. بن‌مایه‌های آزاد معمولاً ایستا هستند ولی لزوماً همهٔ بن‌مایه‌های ایستا آزاد نیستند (Tomashevsky,1925, p. 69). مثلاً بن‌مایهٔ تپانچه و قرار دادن آن در حوزهٔ دیداری خواننده در داستانی جنایی بن‌مایه‌ای ایستا است؛ اما درعین‌حال بن‌مایه‌ای مقیّد است؛ چون نمی‌شود قتل را بدون تپانچه انجام داد و نظام علّی پی‌رنگ جنایی بدون آلت قتاله مخدوش می‌شود (تودوروف، ۱۳۹۲ش، ص ۳۰۱؛ توماشفسکی، ۱۳۹۲ش، ص ۳۰۲).

۱-۳-۲. خلاصهٔ رمان *عصر الحُبّ*

رمان از بانویی پنجاه‌ساله به نام ست‌عین شروع می‌شود. ست‌عین دارای فرزندی شش‌ساله به نام عزّت است که تمام آرزویش موفقیت فرزندش است. ست‌عین بانویی ثروتمند، مهربان، نیکوکار و بیوه است. او تمام زندگی‌اش را وقف کمک به دیگران و تربیت فرزندش می‌کند و آرزو دارد فرزندش انسانی شود که یاری‌رسان مردم باشد؛ اما حوادثی که در رمان اتفاق می‌افتد باعث می‌شود این آرزوی ست‌عین به حقیقت نپیوندد. مسیر زندگی عزّت، براثر آشنایی با حمدون و بدریه در مکتب‌خانه، تغییر می‌کند و از آرزوهایی که مادرش برای او ترسیم کرده است منحرف می‌شود. عزّت، به‌علت عشقی که به بدریه پیدا می‌کند، در تحصیل رشتهٔ حقوق موفق نمی‌شود و آن را به پایان نرسانده ترک می‌کند. این عشق جانگداز او را برای مدتی منزوی می‌کند، به‌خصوص زمانی که حمدون عجرمه و عشق او یعنی بدریه المناویشی فرار می‌کنند و به دور از چشم اهالی محل ازدواج می‌کنند، آشنایی عزّت با حمدون سبب می‌شود عزّت بنا بر پیشنهاد حمدون به تأسیس تئاتر روی بیاورد؛ تئاتری که حمدون و بدریه بازیگر و فیلم‌نامه‌نویس آن و عزّت مدیر آن باشد. این اتفاق سبب

می‌شود عزّت از آرزوهایی که مادرش داشت بسیار فاصله بگیرد و به‌جای اینکه انسانی تأثیرگذار در جامعه شود به شغل اصیلی روی آورد. حتی ازدواج اجباری عزّت با سیده و تولد فرزندش سمیر هم نتوانست او را به دامان خانواده‌اش بازگرداند و سبب شود عشق قدیمی‌اش را فراموش کند. عزّت آتش این عشق را در دلش خاموش می‌کند و با اینکه هنوز آن را در دلش احساس می‌کند، همکاری حمدون و بدریه را برای تأسیس تئاتر می‌پذیرد و در سِمت مدیر این تئاتر فعالیت می‌کند. او آن قدر سرگرم و مشغول کارش می‌شود که مادر و همسر و حتی فرزندش را برای مدتی فراموش می‌کند و همسرش را طلاق می‌دهد. اتفاقاتی ازجمله فعالیت‌های سیاسی حمدون به نام بچه‌های فردا و به زندان افتادن حمدون و پیوستن بدریه به تئاتر دیگر و فاصله گرفتن از عزّت او را به خود می‌آورد و متوجه رفتار نادرستش با خانواده می‌شود. تصمیم می‌گیرد بار دیگر به‌سوی خانواده‌اش برگردد؛ ازاین‌رو به دیدن سمیر پسرش و سیده همسرش و ستعین مادرش می‌رود و در کنار آن‌ها به زندگی ادامه می‌دهد، از سوی دیگر، حمدون از زندان آزاد می‌شود و به فاصله‌ای که بین او و بدریه المناویشی افتاده است پایان می‌دهد. بار دیگر حمدون در کنار بدریه المناویشی زندگی مشترک را آغاز می‌کند و به محلهٔ خود برمی‌گردد. سرانجام، تمامی اهالی در یک محله و با رضایت و خرسندی یکدیگر را می‌بخشند و به خوبی و خوشی زندگی می‌کنند.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

۲-۱. بن‌مایهٔ مقیّد و پویا

براساس نظریهٔ توماشفسکی، بن‌مایه‌های ایستا، بن‌مایه‌های پویا، نمایه‌های خاص و آگاهانندگان در رمان عصر الحبّ اثر نجیب محفوظ بررسی شده است. در این رمان، بن‌مایه‌های پویا به دنبال تغییر موقعیت‌اند و موتور فعال حرکت فابیولا هستند. این بن‌مایه‌ها بر تحکیم روابط علّی رویدادها تأکید دارند که در رمان حاضر کلان‌درون‌مایهٔ عشق محور اصلی آن است.

۲-۱-۱. بن‌مایهٔ شروع پیوند دوستی

نجیب محفوظ برای اینکه بتواند کلان‌درون‌مایهٔ مدنظرش را در رمان به جریان بیندازد و آن را به یک رمان مبدّل سازد، نیازمند موقعیت‌ها و اتفاقات دارای پی‌رنگ است. این موقعیت‌ها و اتفاقات گنجانده‌شده در رمان باید به‌گونه‌ای باشد که در ادامهٔ رمان بر موقعیت و اشخاص و اتفاقات اثر بگذارد، در این صورت است که راوی می‌تواند رمان خود را دارای فراز و فرود کند و به آن کشش داستانی بدهد، که در ادبیات فرمالیستی به این نوع موقعیت با ویژگی‌های یادشده بن‌مایهٔ پویا گفته می‌شود. در رمان عصر الحبّ، یکی از موقعیت‌های پویا که بر سایر موقعیت‌ها و اشخاص در

ادامهٔ رمان تأثیر می‌گذارد، مکتب‌خانه و رفتن عزّت به آنجا است. نویسنده در صفحات آغازین داستان به شروع کار مکتب‌خانه و فرارسیدن زمان رفتن عزّت به مکتب‌خانه اشاره کرده است:

«ماذَا عندَكَ؟ رأى صَبياً في مثلِ سنِهِ، في عَينيهِ ضَيّقِ ولكنهُما مَقبُولتانِ، في فَكيهِ قُوّةٌ، وَفي أنفِهِ فَطسٌ، بُدّاً بَسيطاً ومَرحاً. سَاءَه تطفلُهُ ولكنهُ لَم يَجِد بُدّاً مِن إجَابتِهِ: جبنٌ أبيضٌ وَخَلاوةٌ طَحينيةٌ ... عالٍ مَعى طعميةٌ وَسلطةُ طَحينةٌ. فَلنَأكُل مَعاً... وَلم يَنتظِر مُوافقتَهُ فَبَسطَ مِنديلَهُ حَتَّى تَماسَت الحَافَتانِ، أشارَ إلى الطعميةِ بِإغراءِ وَيدُهُ تَمتَدُّ إلى الجبنِ، ثُمَّ قَدمَ نَفسَهُ قَائلاً: حَمدُون عَجرمة... فَاضطَرَ الآخرُ أن يَقُولَ: عِزَّت عبدُ الباقى.» (محفوظ، ۲۰۰۸م، ص ۲۵)

راوی مکان مقیّدی را یاد کرده که ظاهراً آن را توصیف کرده است؛ اما با اندکی مداقه متوجه می‌شویم که این مکان بستری مناسب برای ارتباط بین عناصر اصلی داستان و شخصیت‌هایی است که قصد ورود به ساختار داستان را دارند. این مکان، که مکانی باز با بستر پویا برای ارتباط بن‌مایه‌های سلولی داستان است، بستر پرورش کلان‌درون‌مایهٔ عشق را ایفا کرده است. در واقع، آشنایی عزّت با حمدون به‌عنوان درون‌مایهٔ سلولی در این بستر باعث می شود راوی بتواند به کلان‌درون‌مایهٔ خود، که در رمان عصر الحبّ عشق است، کشش داستانی بدهد.

۲-۱-۲. بن‌مایهٔ ردّپای عشق در سرنوشت

یکی از شخصیت‌هایی که عزّت عبدالباقی در رمان با آن روبه‌رو می‌شود و سبب تغییر زندگی عزّت در کودکی و بزرگ سالی می شود، حمدون عجرمه است. عزّت پسری است که در ناز و نعمت بزرگ شده و همیشه تحت حمایت مادرش، ستعین، بوده است، حال دوری از مادر و ورود به فضایی که خبری از محبت مادرانه در آن نیست او را بسیار آزار می‌دهد؛ ازاین‌رو در مکتب‌خانه با شخصی به نام حمدون عجرمه آشنا می شود و این دوستی درد دوری از مادر را التیام می‌بخشد. این دوستی که راوی در رمان به آن اشاره کرده است باعث تغییر در زندگی عزّت عبدالباقی می شود. در ادامهٔ داستان (صفحات ۶۶ تا ۷۱) شاهدیم که این دوستی سبب می شود عزّت از کار در ادارات دولتی و آرزوهایی که مادرش، ستعین، برای او داشت دور شود و به تأسیس تئاتر روی بیاورد. در ابتدای داستان شاهد این هستیم که ستعین آرزوهای بسیاری برای فرزندش ترسیم کرده است، و امید دارد که فرزندش مراتب تحصیلی را طی کند، شخصی اثرگذار بر جامعهٔ انسانی تربیت شود و راه مادرش را که نیکی و احسان به دیگران است در پیش گیرد. در بخشی از داستان، هنگامی‌که ستعین با دوست جدید عزّت یعنی حمدون عجرمه ملاقات می‌کند، دربارهٔ رغبت و آرزوی حمدون در آینده از او می‌پرسد و حمدون بیان می‌کند که دوست دارم بازیگر و نمایشنامه‌نویس شوم. سپس ستعین به او می‌گوید که به کار اصیلی روی بیاور، و خطاب به عزّت می‌گوید: تو چطور؟ عزّت بیان می‌کند که من می‌خواهم مانند مادرم بزرگ و مهربان باشم. اما دوستی بین عزّت و حمدون سبب می‌شود عزّت از مسیری که مادرش

برای او ترسیم کرده است منحرف شود و به مسیری در تضاد با آرزوهای مادرش روی بیاورد.

همان‌طور که بیان کردیم، تمامی این اتفاقات از آشـنایی در مکتب‌خانه شـروع می‌شـود؛ ازاین‌رو، بن‌مایهٔ مکتب‌خانه و آ شنایی عزّت با حمدون عجرمه بن‌مایهٔ پویایی ا ست که سبب می شود در موقعیت‌های آیندهٔ رمان تغییر ایجاد شـود. در ادامه، بن‌مایهٔ پویای آشـنایی عزّت با بدریه المناویشـی وجود دارد که سـبب تغییراتی مشـابه با تغییرات بن‌مایهٔ مذکور در رمان می شود (بی‌رغبتی عزّت به دروس مکتب‌خانه). اما تغییراتی که بن‌مایهٔ مذکور در ادامهٔ دا ستان و موقعیت‌های داسـتان می‌دهد بسـیار گسـترده‌تر اسـت. آشـنایی عزّت با حمدون سـبب می‌شـود عزّت برای مدتی در کودکی سختی مکتب‌خانه و دوری از مادر را از یاد ببرد؛ اما، به مرور زمان که این دوستی قوت می‌یابد، آشنایی عزّت با حمدون و گرایش عزّت به علاقهٔ حمدون یعنی نمایشنامه‌نویسی سبب می‌شود عزّت به این سمت کشیده شود و علاقهٔ زیادی به خواندن رمان‌های پلیسـی پیدا کند (کودکی). تغییر دیگری که این بن‌مایه در موقعیت داسـتان می‌دهد (بزرگ‌سـالی عزّت) تأسـیس تئاتر اسـت. دوسـتی بین عزّت و حمدون و پیشـنهادی که حمدون دربارهٔ تأسـیس تئاتر می‌دهد سبب می‌شود موقعیت‌های جدیدی در داستان به وجود آید، ازجمله مدیر شدن عزّت و مشهور شدن حمدون به‌واسطهٔ نمایشنامه‌هایش.

«وَ إذَا بِه يَهتفُ فُجأةً بَدريةُ فَتابعَ عينَه حَتَّى وَقعتَا على العُصفورِ. نَظرت البنتُ نَحوهُما بَاسمةً ثُمَّ اندَفعَت تجري فَسَألَهُ: تَعرفُهَا؟ جَارتُنَا... بَدريةُ المناويشي... فَأحبُّ صِداقتَهُ أكثَر.» (محفوظ، ۲۰۰۸م، ص ۲۶)

این بن‌مایه، به این دلیل که زمینه‌های تغییر موقعیت در کودکی و بزرگ‌سـالی عزّت را به وجود می‌آورد، بن‌مایهٔ پویا و از آن جهت که بین رویدادهای رمان رابطهٔ علّی و معلولی ایجاد می‌کند، مانند تأسیس تئاتری که معلول آشـنایی عزّت با حمدون است، بن‌مایهٔ مقیّد است؛ بن‌مایهٔ مذکور می‌تواند بن‌مایهٔ مقیّد و پویا باشد.

۲-۱-۳. بن‌مایهٔ فراموشی عشق قدیمی

یکی دیگر از بن‌مایه‌های پویایی که باعث تغییر موقعیت ازجمله به دنیا آمدن سمیر می‌شود، عشق قدیمی است که در دل عزّت خفه شـده و او را آن چنان آزار می‌دهد که به سـبک زندگی ناسـالم روی می‌آورد و سـخت منزوی می‌شـود. سـت‌عین، برای اینکه تحولی در زندگی عزّت ایجاد کند، او را مجبور به ازدواج با سـیده می‌کند. عزّت که می‌داند اگر این ازدواج را نپذیرد باید خانهٔ ست‌عین را ترک کند، برای اینکه موقتاً در آنجا بماند، به حرف مادرش گوش می‌دهد و با سیده ازدواج می‌کند. ازدواج با سیده سبب تغییراتی در موقعیت‌های رمان می‌شود. عزّت که مردی منزوی و بی‌رغبت بود، پس از ازدواج و پدر شـدن، به دنبال اسـتقلال مالی می‌رود و در او رغبتی به کار و زندگی شـکل می‌گیرد. ازاین‌رو، در یکی از ادارات دولتی آموزش و پرورش م شغول به کار می شود، هرچند مدت ا شتغال عزّت در اداره بیش از یک ماه

طول نمی‌کشد و به‌علت نزاعی که بین او و رئیسش درگرفته اخراج می‌شود. به هر حال عزّت از آن شخصیت منزوی و بی‌رغبت فاصله می‌گیرد.

دومین تغییری که این بن‌مایه در موقعیت‌های رمان به وجود آورده است، اضافه شدن شخصیت جدیدی به نام سمیر به رمان است. همچنین، اشخاصی که در رمان حضور دارند هویت جدیدی به خود می‌گیرند (مادر شدن سیده و پدر شدن عزّت و مادربزرگ شدن ستعین). عزّت، با به دنیا آمدن سمیر و پدر شدن، احساس مسئولیت بیشتری می‌کند و در تصمیم‌گیری برای مستقل شدن و پایان دادن به این زندگی خفت‌بار جدی‌تر می‌شود. ازاین‌رو می‌توان گفت که بن‌مایهٔ مذکور سبب ایجاد دو تغییر در موقعیت رمان شده است: به دنیا آمدن سمیر، و تغییر در جریان زندگی عزّت از زندگی در انزوا به زندگی همراه با تعامل. شایان ذکر است که تغییر در زندگی عزّت رابطهٔ علّی و معلولی دارد و با به دنیا آمدن سمیر و ازدواج عزّت با سیده تکمیل می‌شود. ازاین‌رو، در نگاه اول این‌گونه به نظر می‌رسد که بن‌مایهٔ مذکور بن‌مایه‌ای مقیّد است؛ اما همان‌طور که پیش‌تر اشاره کردیم، بن‌مایهٔ مذکور را می‌توان از دو دیدگاه بررسی کرد: نخست اینکه، در دید کلان، ازدواج عزّت با سیده باعث می‌شود جریان رمان مسیری متفاوت بگیرد و فضای رمان بار دیگر تغییر کند و رمان را با فراز و فرود آغشته سازد، که می‌توان به متولد شدن سمیر و تمایل عزّت برای شروع زندگی جدید باشد؛ از دیدگاه دوم، می‌توان رابطه‌ای علّی و معلولی میان اتفاقاتی که رخ داده است به وجود آورد، مانند تغییر انگیزهٔ عزّت به سبب ازدواج با سیده و پدر شدن او. بنابراین، می‌شود این بن‌مایه را مقیّد و پویا در نظر گرفت:

«أُجرَةُ المسرحِ وَالمُمَثلين وَالملابسِ وَالديكوراتِ. ليسَ بِالمبلغِ الخَيالي ولكن يُحسنُ ألايقل عَن خَمسمائةِ جِنيه؟

فَتفكرَ عِزّتُ قَليلاً ثمَّ تَساءَلَ:

- هَل يُضمنُ النِجاحُ؟

أعتقدُ ذلكَ خاصّةً إذَا أدَرنا البُوفيهَ لحسَابِنا.

وَسادَ صَمتٌ مُلىءَ بِالانفعالات وَالأملِ وَالدَوافعِ العَميقةِ. أخيراً تمتم عِزّتُ:

دَعني أفكرُ يا حَمدون قليلاً ...» (محفوظ، ۲۰۰۸م، ص ٦٧).

تأثیر این بن‌مایه در رویدادهای جدیدی که در ادامهٔ رمان به وجود می‌آید سبب می‌شود مخاطب پیش‌زمینهٔ جدیدی را دربارهٔ رمان در ذهن خود ایجاد کند. راوی، برای اینکه بتواند به زندگی عزّت جریان دیگری بدهد و در نتیجهٔ آن بتواند بر کشش رمان بیفزاید، از بن‌مایهٔ پویایی همانند ازدواج سیده با عزّت بهره می‌برد و سایر اتفاقات و بن‌مایه‌های مقیّد حاکی از این بن‌مایهٔ پویا زیرمجموعهٔ آن قرار می گیرد. موقعیت‌های جدیدی که این بن‌مایه به وجود آورده به شرح نمودار ۱ است.

نمودار ۱: بن‌مایهٔ پویای عشق

۲-۲. بن‌مایهٔ مقیّد و ایستا

توماشفسکی معتقد است که بن‌مایه‌های ایستا در روند داستان و موقعیت‌های آن تأثیر چندانی ندارند (توماشفسکی، ۱۳۹۲ش، ص ۳۰۲)؛ همانند شخصیت ستعین که در روند داستان حضور فعال و چشمگیری ندارد اما از این جنبه که به‌عنوان مادر عزّت بن‌مایهٔ مقیّد (تأثیرگذار در رابطهٔ علّی رویدادها) به شمار می‌رود، بنابراین بن‌مایهٔ ایستایی است که در ادامهٔ داستان به بن‌مایهٔ مقیّد تبدیل می‌شود. همان‌طور که در ابتدای پژوهش اشاره شد، ستعین یکی از ثروتمندترین اشخاص محله است. شاید خواننده ابتدا انگیزهٔ راوی را از اینکه به این شخصیت ثروت عظیمی بخشیده است درک نکند؛ اما رفته‌رفته با خواندن رمان متوجه می‌شود این ثروت عظیم وسیله‌ای است که راوی با کمک آن توانسته است رابطه‌ای علّی و معلولی بین رویدادهای رمان به وجود آورد و درنهایت به داستان خود پی‌رنگ بدهد. یکی از این روابط

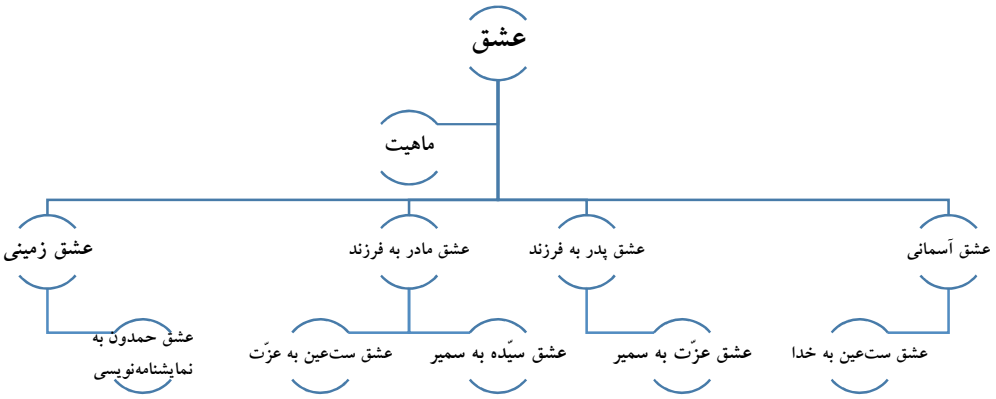
علّی و معلولی حسادت خواهر ست‌عین، آمونه، به اوست، به ازآنجا آمونه تمکن مالی ندارد، هنگامی‌که می‌بیند ست‌عین تمام دارایی خودش را صرف نیازمندان می‌کند به ست‌عین حسادت می‌ورزد و او را به جنون متهم می‌کند:

«مَازَالت أمونةُ تَقُولُ لَهَا: إنَّكِ تبعثرينَ مالَكِ بِغيرِ حسابٍ.» (محفوظ، ۲۰۰۸م، ص ۱۸)

«تو نمی‌توانی مالت را به‌درستی خرج کنی.» به این ترتیب آمونه به خواهرش ست‌عین حسادت می‌ورزد و از او فاصله می‌گیرد.

در هر رمان عاشقانه‌ای موانعی وجود دارد که مسیر عشق را دشوار می‌سازد، اما صبر کلید نجات این مسیر سخت است. رمان عصر الحبّ رمانی با عشق‌های موازی است. هنگامی‌که سخن از عشق به میان می‌آید، آنچه شاید به خاطر بیاوریم عشقی زمینی است؛ اما در این رمان تعدد ماهیت عشق به چشم می‌خورد:

عشق آسمانی (عشق ست‌عین به خداوند)، عشق زمینی که در این رمان تنها به عشق میان عاشق و معشوقه ختم نمی‌شود، بلکه عشق مادر به فرزند (عشق ست‌عین به عزّت و عشق سیده به سمیر)، عشق عاشق به معشوقه‌اش (عشق عزّت به بدریه و عشق حمدون به بدریه)، عشق پدر به فرزند (عشق پدر بدریه به بدریه و عشق عزّت به سمیر) حتی گاه موضوع عشق از انسان‌ها گذر می‌کند و به غیر انسان می‌رسد، مانند عشق حمدون به نمایشنامه‌نویسی یا عشق سمیر به سیاست.

نمودار ۲: ساختار عشق در رمان

آنچه در این رمان بین این عشق‌های متعدد ملاحظه می‌شود موانع و مشکلات مرتبط با عشق است. حسادت آمونه خواهر ستعین یکی از موانعی است که باعث می‌شود مسیر عشق آسمانی ستعین دشوار شود؛ چراکه ستعین نمی‌خواهد رابطه‌ای که با خواهرش دارد از بین برود و میان او و خواهرش اختلاف بیفتد. آمونه از اینکه خواهرش تمام دارایی‌اش را در راه رضای خدا وقف می‌کند خشنود نیست، اما تسلیم نمی‌شود و به کار خود یعنی نیکی در راه خداوند ادامه می‌دهد.

توصیف علایق ستعین از بن‌مایه‌های آزاد و ایستایی است که تنها به جنبهٔ عاشقانه و رمانتیک رمان می‌افزاید و تأثیری در جریان رمان نمی‌گذارد؛ ازاین‌رو این بن‌مایه آزاد و ایستا به شمار می‌آید:

«وَيقُولُ الرَاوِي: إنَّ عينَ كَانَت تَعشِقُ الفُصُولَ الأربعَةَ. ألفنَا أغلبيةَ النَّاسِ تُؤثرُ بِالحُبِّ فَصلاً بِعينِهِ أو فَصلينِ أمَّا هيَ فَكَانَت تَعشِقُ الفُصُولَ الأربعَةَ. تحبُّ الشِتاءَ وَالسُحُبَ وَالمطرَ، لاتَحُولُ رياحُهُ بينَهَا وَبينَ الجَولاتِ الثَملةَ بِالعَطفِ، وَلا يُفزعُهَا مَطرَهُ إذَا انهلَ فوقَ مِظلّتِهَا المنشُورةِ وَجَرى تحتَ قَدميهَا ماءً عكراً. وَتُحبُّ الصيفَ وَتَتوافقَ سَريعاً معَ حَرارتِهِ وَتنوهُ بِلَياليهِ العَذبةِ، وَتَعشِقُ الخَريفَ وَتقُولُ عنهُ إنَّهُ فَصلُ الجمَالِ المغسُولِ وَالليالي المفتُونَةِ بِالنَجوَى وَتَحياتِ الوِداعِ المتبَادِلةِ. أمَّا الرَبيعُ فَهُو فَصلُ الحَديقةِ وَالأصوَاتِ، وَتجيءُ الخُمَاسينَ محملةَ بِالرَسائلِ مِن أراضٍ بعيدةٍ مجهُولةٍ تَشتعلُ أفئدتَها بِنارِ مُقدّسةٍ، وَهي تَستجيبُ وُلا شَكَّ لِلفصُولِ المتغيرةِ بِطَبيعتِهَا السمحةِ وَإيمانِها الرَاسخِ.» (محفوظ، ۲۰۰۸م، ص ۱۱)

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، شخصیت ستعین عاشق فصول چهارگانهٔ سال است. توصیف این علایق تغییر خاصی در روند داستان پدید نمی‌آورد، بلکه بر تصاویر عاشقانهٔ رمان می‌افزاید؛ گویی در حال خواندن نامه‌ای عاشقانه خطاب به معشوقه (طبیعت) هستیم: کاربرد تعابیری احساسی و پُر از عشق برای زمستان، تابستان، پاییز و بهار. بنابراین، این توصیف علاقه‌مندی‌های شخصیت ستعین از وجوه بن‌مایهٔ آزاد و ایستا به شمار می‌رود. این بن‌مایه به خواننده فقط آشنایی نسبی دربارهٔ ستعین می‌دهد؛ این که او تمامی فصول سال را دوست دارد و هر فصلی برای او از جنبهٔ خاصی مورد توجه است؛ اما این بن‌مایه نه تغییری در موقعیت داستان ایجاد می‌کند و نه رابطهٔ علّی و معلولی با رویدادهای آن دارد. ساختار بن‌مایه‌های مولکولی و اتمی در رمان عصر الحبّ به شرح جدول ۱ است:

جدول ۱: ساختار بن‌مایه‌های مولکولی و اتمی در رمان *عصر الحبّ*

ساختار بن‌مایهٔ مولکولی			شواهد متن (نوشتاری)	بن‌مایهٔ اتمی	آزاد یا مقیّد	ایستا یا پویا
کلان‌درون‌مایه	میان‌درون‌مایه	خرده‌درون‌مایه				
عشق	رفاقت	شروع پیوند دوستی	أشار إلى الطعمية بإغراء ويده تمتدّ إلى الجبن، ثمّ قدم نفسه قائلاً: -حمدون عجرمة .. فاضطر الآخر أن يقول: -عزّت عبدالباقي.	آشنایی عزّت با حمدون در مکتب‌خانه	مقیّد	پویا
	پیوند عشق	ردپای عشق در سرنوشت	نظرت البنت نحوهما باسمة ثمّ اندفعت تجري فسألته: تعرفها؟ جارتنا .. بدرية المناوبشي .. فأحبّ صداقته أكثر.	ملاقات عزّت با بدریه در کودکی	مقیّد	پویا
	خیانت	سوءاستفاده از اعتماد	عزيزي عزّت.. علّيك أن تفهمني باسم صداقة العمر. إنّها صداقة حقيقية متنية ونقية. إيّا: ؛ أن تسيء بي الظنّ. لقد وطنت النفس علّى التضحية تحت شرط أن تفعل أنت شيئاً.	فرار حمدون (رفیق عزّت) با بدریه	مقیّد	پویا
	فراق	شروع جدایی	سنهرب معاً لنتزوّج بعيداً عن الأهل والحارة.	ازدواج کردن بدریه با حمدون	مقیّد	پویا
عشق	فراموشی عشق (شروع عشق جدید)	تلاش برای فراموش کردن عشق قدیمی	ستتزوّج من سيدة في أقرب فرصة.. ثمّ نهضت و هي تقول: إنَّه قرار لايقبل المناقشة، و ما يشهد لك بالطيبة أن ترحب به .	ازدواج عزّت با سیده و پدر شدن او	مقیّد	پویا
	شخصیت‌پردازی	توصیف ویژگی‌های شخصیت‌های رمان	جميع العمارات الكبيرة في الحارة فهي ثرية واسعة الثراء، بل لامثيل لثرائها، ولا أدري إن كانت هي موجدة الثروة أم زوجها ولكن مما يذكر أن شقيقها أمونة لاتملك شيئاً.	ثروت عظیم ستءعین و تأثیرات آن	مقیّد	ایستا
	شخصیت‌پردازی	توصیف ویژگی‌های ظاهری شخصیت‌های رمان	ويقول الراوي: إنّ عين كانت تعشق الفصول الأربعة. آلفنا أغلبية الناس تؤثّر بالحبّ فصلاً بعينه أو فصلين أمّا هي فكانت تعشق الفصول الأربعة. تحبّ الشتاء والسحب والمطر.	علاقه‌مند بودن ستءعین به چهار فصل سال	آزاد	ایستا

با توجه به جدول ۱ درمی‌یابیم که چگونه بن‌مایه‌های اتمی در بستر داستان و به اقتضای پی‌رنگ و حوادث علّی و غیرعلّی، در موقعیت‌های مقید، پویا، آزاد، ایستا یا ترکیبی از این موقعیت‌ها، توانسته است انگیزه و فضای کلی داستان را در پیوندی ناگسستنی با خرده‌درون‌مایه‌های داستان به منصهٔ ظهور برساند؛ نقطهٔ پیوندی که کلان‌درون‌مایهٔ داستان یعنی عشق را در ارتباط تنگاتنگ با دیگر ساختارهای داستان از قبیل شخصیت، مکان و پی‌رنگ تعریف می‌کند. به عبارت دیگر، متن داستان همچون پلی برای پیوند میان ساختارهای تکوینی با درون‌مایهٔ اصلی عمل کرده است؛ با این تفسیر که مجموع رفتار، گفتار، مکان، شخصیت و مانند این‌ها، به‌عنوان خشت‌هایی که توسط جهان‌بینی نویسنده روی هم چینش و ترتیب یافته‌اند، درنهایت مجموعهٔ زیبایی از کلان‌درون‌مایهٔ عشق را برای مخاطبان به تصویر کشیده است. این نوع چینش، علاوه‌بر جذابیت، مخاطب را از خواننده‌ای منزوی به مخاطبی فعال تغییر می‌دهد.

دستاوردها

آنچه از این پژوهش استنتاج می‌شود به شرح ذیل است:

بررسی رمان بر اساس نظریهٔ توما شفسکی نشان می‌دهد که بن‌مایه‌های آزاد و مقیّد در سطوح مختلف روایت تجلی یافته‌اند. شخصیت ستعین مصداق بارز بن‌مایهٔ مقیّد و ایستا است. این شخصیت در روند داستان حضوری فعال و محرک ندارد، اما چون به‌عنوان مادر عزّت نقش تعیین‌کننده‌ای در روابط علّی رویدادها (مانند ازدواج اجباری عزّت با سیده) ایفا می‌کند بن‌مایه‌ای مقیّد به شمار می‌رود. در مقابل، توصیف علایق ستعین (مانند عشق او به چهار فصل سال) نمونه‌ای از بن‌مایهٔ آزاد و ایستا است؛ زیرا این توصیفات اگرچه بر غنای عاطفی و رمانتیک اثر می‌افزایند اما در تغییر موقعیت‌های داستان و ایجاد روابط علّی و معلولی نقشی ندارند و قابل حذف از پی‌رنگ هستند. این بن‌مایه‌های آزاد صرفاً به آشنایی نسبی خواننده با شخصیت کمک می‌کنند و جنبه‌های هنری اثر را غنا می‌بخشند، بدون آنکه در لایهٔ فابیولا (محتوای داستان) تغییری ایجاد کنند.

برهم‌کنش بن‌مایه‌های پویا و مقیّد در رمان به شکل‌گیری تدریجی کلان‌درون‌مایهٔ عشق منجر شده است. بن‌مایه‌های پویایی همچون «شروع پیوند دوستی» (آشنایی عزّت با حمدون در مکتب‌خانه) و «ردّپای عشق در سرنوشت» (ملاقات عزت با بدریه در کودکی) همچون موتور محرکهٔ فابیولا عمل می‌کنند و موقعیت‌های داستان را تغییر می‌دهند. این آشنایی‌ها نخست به شکل‌گیری خرده‌درون‌مایهٔ «رفاقت» و سپس «پیوند عشق» منجر می‌شود. در ادامه، بن‌مایهٔ پویای «خیانت» (فرار حمدون با بدریه) و «فراق» به برهم‌کنش این بن‌مایه‌ها افزوده می‌شود. حتی بن‌مایهٔ «فراموشی عشق قدیمی» (ازدواج عزت با سیده و پدر شدن او)، که خود پویاست، در تقابل با عشق قدیمی معنا

می‌یابد. بنابراین، کلان‌درون‌مایهٔ عشـق محصـول نهایی این زنجیره از بن‌مایه‌های اتمی و خرده‌درون‌مایه‌های میانی (رفاقت، پیوند عشق، خیانت، فراق) است. راوی، با بهره‌گیری از بن‌مایه‌های پویا که پی‌ریزی مناسب دارند، توانسته است داستان را به فراز و فرودهایی هدایت کند و تعامل شخصیت‌ها و حوادث را در مسیری منسجم شکل دهد تا درنهایت، این تعاملات و تحولات شالوده‌ای برای ظهور عشق به‌عنوان اصل وحدت‌بخش روایت فراهم آورند.

پی‌نوشت

1. Boris Tomasheveskey

۲. فابیولا: «شرح سادهٔ رخدادهای اصلی داستان است، با همان ترتیب زمانی وقوع آن‌ها که با فهرست کلی نقش‌های شخصیت‌های آن داستان همراه است و از نظر منطقی و گاه‌شمار آن‌ها به هم مربوط‌اند.» (تولان، ۱۳۸۳ش، ص ۲۲)

۳. سیوژه: «تقریباً شامل همهٔ شگردهایی می‌شود که مؤلفان به کار می‌گیرند تا به طرق گوناگون، اصل داستان را عرضه کنند.» (هارلند، ۱۳۸۸ش، ص ۲۳۸)

4. Rolan Barth
5. Gerard Genette
6. Seymor Chatman
7. Philip Haman

کتاب‌نامه

اخوت، احمد (۱۳۷۱ش)، دستور زبان داستان، چاپ اوّل، اصفهان: نشر فردا.

اسکولز، رابرت (۱۳۸۳ش). ساختارگرایی در ادبیات. ترجمهٔ فرزانه طاهری. تهران: آگه.

اسکولز، رابرت (۱۴۰۱ش). عناصر داستان. ترجمهٔ فرزانه ظاهری. چاپ نهم، تهران: مرکز.

تودوروف، تزوتان (۱۳۸۸). بوطیقای نثر. ترجمهٔ انوشیروان گنجی‌پور. تهران: نی.

تودوروف، تزوتان (۱۳۹۲ش). نظریه ادبیات. ترجمهٔ عاطفه طاهایی. تهران: دات.

تولان، مایکل. جی (۱۳۸۳ش). درآمدی نقّادانه و زبانشناختی بر روایت، ترجمهٔ ابوالفضل حرّی، بنیاد سینمایی فارابی.

توماشفسکی، بوریس (۱۳۹۲ش). درون‌مایگان در نظریهٔ ادبیات: متن‌هایی از فرمالیست‌های روس، به کوشش: تزوتان تودوروف. ترجمهٔ عاطفه طاهایی. تهران: دات.

زنجانبر، امیرحسین (۱۴۰۳ش). تحلیل فرمالیستی درون‌مایهٔ عشق در داستان کودکانهٔ یخی که عاشق خورشید شد اثر رضا موزونی، براساس نظریهٔ درون‌مایگان. مجله نقد ادبی، ۹(۱)، ۹۷-۱۲۳. https://doi.org/10.22124/naqd.2024.27099.2566

فتحی نجف‌آبادی، هاجر، طغیانی، اسحاق و نجفی، زهره (۱۳۹۹ش). تحلیل عناصر روایی در وصف‌های ادبی منظومهٔ یوسف و زلیخای جامی. متن‌پژوهی ادبی، ۲۴(۸۴)، ۳۳-۵۸. https://doi.org/10.22054/ltr.2018.31248.2247

الفرجاني، ضيف عبدالمنعم (۲۰۱۷م). عصر الحبّ لنجيب محفوظ دراسة في بنية السرد. مجلة بحوث كليّة الآداب، ۲۸(۱۱۱)، ۷۵۳-۷۷۷.

فرحان بالووا، محمد والأنصاري، عبد المنتقم (۲۰۲۲م). التضاد في رواية "حكاية الحب" لغازي القصيبي: دراسة دلالية بمنظور جون إ. سيد، مجلة لسان ضاد، ۹(۲)، ۷۷-۱۰۷.
https://lisanu.journal.unida.gontor.ac.id/index.php/ldhd/article/download/207/139

محفوظ، نجيب (۲۰۰۸م). عصر الحبّ. القاهر: دار الشروق، الطبعة الثالثة.

هارلند، ریچارد (۱۳۸۸ش). درآمدی تاریخی بر نظریه ادبیات از افلاطون تا بارت. ترجمهٔ علی معصـــومی و جمعی از مترجمان. تهران: چشمه.

Al-Farjani, Ḍayf ʿAbd al-Munʿim (2017). The era of al-Habib al-Lanjib in the Bani al-Sadr. *Journal of Klem al-Adab*, *28*(111), 753-777. [In Arabic]

Fathi Najafabadi, H., Toghiani Asfarjani, E. & Najafi, Z. (2020). An Analysis of Narrative Elements Used in Jami's poem Yusouf and Zoleikha. *Literary Text Research*, *24*(84), 33–58. https://doi.org/10.22054/ltr.2018.31248.2247 [In Persian]

Farhan Balowa, Muhammad & al-Ansari, Abdul Muntaqim (2022). "Antonymy in the Novel *Hikayat al-Hubb* by Ghazi Al-Qusaibi: A Semantic Study from the Perspective of John I. Seyed." *Lisan Dhad Journal*, *9*(2), 77–107. https://lisanu.journal.unida.gontor.ac.id/index.php/ldhd/article/download/207/139 [In Arabic]

Harland, R. (2009) *A historical income on literature theory from Plato to Bart*. Trans.: A. Masoumi et al. Cheshmeh. [In Persian]

Mahfouz, Naguib (2008). *ʿAṣr al-ḥubb [In the Time of Love]* (3rd ed.). Cairo, Dār al-Shurūq, [In Arabic]

Okhovat, A. (1992). *Dastur-e zaban-e dastan [The grammar of fiction]*. Nashr-e Farda. [In Persian]

Scholes, R. (2004). *Structuralism in literature*. Trans.: F. Taheri. Tehran: Agah. [In Persian]

Scholes, R. (2022). *Elements of the Novel*. Trans.: F. Zaheri. 9th ed., Tehran: Markaz. [In Persian]

Todorov, T. (2009). *The poetics of prose*. Trans.: A. Ganjipour. Tehran: Ney. [In Persian]

Todorov, T. (2013). *Theory of Literature*. Trans.: A. Taha'i. Tehran: Dat. [In Persian]

Toulan, M. J (2004). *A critical and linguistic income on the narrative*. Trans.: A. Harari. Farabi Cinema Foundation. [In Persian]

Tomashevsky, B. (2013). *"Entrepreneurs" in Literature Theory: Texts of Russian formalists, by the effort: Tzvetan Todorov*. Trans.: A. Taha'i. Tehran: Dat. 293-242. [In Persian]

Tomashevsky, B. (1925). *Thematics: Russian Formalist Criticism: Four Essays, edited by Pual A. Olsen, Translated by Lee T. Lemons and Marion Reis*. Nebraska UP.

Zanjanbar, A. H. (2024). A Formalist Thematic Reading of Love in Reza Mouzuni's "The Ice That Fell in Love with the Sun". *Literary Theory and Criticism*, *9*(1), 97-123. https://doi.org/10.22124/naqd.2024.27099.2566 [In Persian]